

A CSEH LIBERALIZMUS ÉSZREVÉTELEK OTTO URBAN TANULMÁNYA KAPCSÁN¹

Milan Hlavačka

történész, egyetemi docens, Károly Egyetem Cseh Történeti Tanszék, Prága

Otto Urban (1938–1996) a cseh 19. századra és a liberális eszméknek a cseh nemzeti identitás kialakításában betöltött szerepére vonatkozó gondolatait az 1970-es években fogalmazta meg. Akkoriban Otto Urban egy olyan alapvető módszertani eljárást keresett, melynek segítségével tárgyalni tudja a kapitalizmus hatását a cseh társadalomra. Monográfiája, a *Kapitalismus a česká společnost* (Kapitalizmus és a cseh társadalom) 1978-ban jelent meg, Prágában (Urban, 1978). A művet a történészek fiatalabb generációjának egy része és Urban saját diákjai, akik közé büszkén sorolom saját magamat is, egyaránt lelkesedéssel fogadták. Ugyanakkor szörnyülködést váltott ki azok közt a történészek között, akik az ún. „normalizációs folyamat” hívei voltak. Habozás nélkül ki is használták politikailag, hogy Urban a cseh nemzeti felvilágosodásként, az 1848–49-es forradalomként, a neoabszolutista időszakként ismert jelenségekről üdítően friss nézeteket vallott, illetve a cseh nemzet kialakulásának strukturális felfogását körvonalazta. Harminc év telt el azóta, és mára világos, hogy Urban észrevételei fordulópontot jelentettek a 19. századdal foglalkozó történészek gondolkodásában. Való igaz, állításainak többségét manapság közmegegyezés övezi.

¹ Fordította Scheibner Tamás

Otto Urban módszertanában egyaránt szakítani kívánt idősebb pozitivistá elődeivel, mint amilyen a csehszlovák nemzet politikatörténetének ötkötetes összefoglalását az 1930-as években megíró Zdeněk Tobolka volt (Tobolka, 1932–1937), valamint a marxista dogmatikusokkal. Az utóbbiak az 1950-es évek végétől a rendszer által dédelgetett történeti szintézisprojekten dolgoztak. Ennek utóbb a *Přehled československých dějin* (A csehszlovák történelem áttekintése) című akadémiai kiadvány lett az eredménye, amelynek a 19. századról szóló részét főként az első két kötet szerkesztője, Jaroslav Purš és Jurij Křížek (1958–1960) írta. Otto Urban nagyon nehéz helyzetben találta magát, mind módszertanilag, mind magánemberként, mivel haladó és független gondolkodású marxista történész kívánt maradni, aki egyszerre van belül és kívül. Mindemellett elsősorban a társadalomtörténet hatott rá, nevezetesen Werner Conze *Gesellschaftsgeschichte* paradigmája a *Herrschaft–Wirtschaft–Kultur* hármásra alkalmazva, amellyel a hatvanas-hetvenes évek fordulóján, heidelbergi egyetemi tartózkodása idején ismerkedett meg. Ugyanakkor tartania kellett magát az előírt „történelmi materialista” terminológiához, időről időre pedig az adott események elvárt, az előfeltevéseket

igazolól értelmezéséhez. Otto Urbannál azonban ezek az értelmezések sohasem súlyyodtak addig, hogy a történelmi folyamatokat leegyszerűsítve, pusztán a társadalmi ellentétekről és az osztályharcról adjanak számot. Gondolkodásának végeredménye egy a 19. századi cseh történelemtől kialakított új, optimista és rendszeres (vagyis gazdaság-, társadalom- és politikatörténetileg rendszeres) felfogás lett. Ez a társadalom és az állam kölcsönhatását, valamint a liberális eszmék elsődleges szerepét hangsúlyozta a modern, művelt, magabiztos strukturált nemzet kialakításában, amely mélyen gyökerezik Nyugat-Európa társadalmi és politikai hagyományaiban, illetve amely jelentősen gazdagodott a huszadik század fordulóján, és elkezdett saját független államiságára reflektálni. A 19. századi cseh történelemtől kialakított felfogása így nem más, mint a liberális kapitalista gazdaság és a nacionalizmus által szorongatott későfeudális falusi-városi társadalom hanyatlásának koncepciója. Ez a történet a cseh társadalom gazdasági, szociális és politikai struktúrájának átalakításáról és a német társadalommal szembeni emancipációjáról szól.

Otto Urban eszmefuttatásai közül a legutóbbi, amelyről tudok, szintén e „cseh csodát” tárgyalja, és a liberalizmusnak a történelmi Csehország területén elért legnagyobb sikereit modellértékűen mutatja be (Urban, 2005). Mégis, mikor elolvastam, egy banális kérdés merült fel bennem, amely mindig is ott lógott a levegőben, de Urban elképzelése a liberalizmus határtalan sikeréről nem válaszolja meg kielégítő módon. Az égető kérdés a következő: Hogyan lehetséges, hogy a cseh társadalom ilyen egyedülálló civilizációs sikereket ért el a történelmi Csehország területén, még a német társadalomhoz viszonyítva is, míg a cseh nemzeti liberális politikusok, amennyi-

ben politikai programjuk fő irányelve a modern, függetlenül kormányzott, a modern államiság elveire alapozott és állami jogaiiban helyreállított, a Habsburg-monarchián belüli Bohémiai Királyság lett volna, teljes kudarcot vallottak? Más szóval, miért nem valósult meg a liberális időszakban a háromosztatú államközösség, és a cseh nemzeti liberális politikusok miért szenvedtek oly sok vereséget az „új Ausztria” létrehozásakor?

Úgy tűnik számomra, hogy a választ e paradoxonra egy olyan területen találjuk, amelyet Otto Urban nem vizsgált tanulmányában, és amelyet most röviden be fogok mutatni. Urban 1978-as előadása óta a liberális polgári társadalom eredete a történelmi Csehország területén 1848 után már első pillantásra láthatóan gyakori, ismert és kedvelt témája a cseh történetírásnak. Ugyanakkor mégiscsak azt állítom, hogy ez egy olyan téma, amelyet egyoldalúan értelmeztek, és teljesen még nem merítették ki sem a rendszerességet, sem a módszertant tekintve. Igaz, az utóbbi években megjelentek olyan tanulmányok és monográfiák, amelyek átfogó levéltári, elsősorban helyi kutatásra alapozva igyekeznek még jobban tisztázni a polgári társadalom eredetéről alkotott általánosan elfogadott tetteket. E tanulmányok szerzőinek többsége egy fiatalabb kutatógeneráció képviselői, és jellemzően nem prágaiak, vagy éppen külföldről érkeznek.² A jelek szerint egyöntetűen elfogadják, hogy bizonyos liberális és nemzeti pol-

² Az alapvető módszertani vázlat a helyi igazgatásról szóló irodalom áttekintésével együtt megtalálható Lukáš Fasora és Pavel Kladiwa tanulmányában (Fasora – Kladiwa, 2004). A társadalmi struktúra, a finanszírozás és az önkormányzati testületek napirendjeinek elemzése többek közt a következő monográfiákban és tanulmányokban található: Kladiwa, 2004; Fasora, 2004a, 2004b, 2004c; Malíř, 1997; Tošnerová, 2000; King, 2002; Hlavačka, 2006.

gári viselkedésmódok a 19. század második felében egy igen hosszú folyamat eredményeként alakultak ki, s számos fejlődési irány keveredett és egészítette ki egymást bennük. Ezek egyike a cseh nemzet képviselőinek politikai tevékenységével és politikai kultúrájával áll összefüggésben, és, ami a külsőségeket illeti, a birodalmi és területi törvényhozásban és a parlamenten kívüli tevékenységekben jelenik meg. Az alkotmányos harcokkal, politikai pártokkal és programjaikkal foglalkozó kutatás máig erre összpontosít leginkább, a politikailag legaktívabb személyek életrajzai mellett. A cseh társadalom gazdasági emancipációja – amely a 19. század végén érte el csúcspontját a cseh középosztály és gazdasági elit kialakulásával – jelentette és jelenti továbbra is a fejlődés második irányvonalát. Azonban a gazdaságtörténet módszertana úgy kezeli a polgári és kapitalista üzletvezetés tárgyát, mintha az eleve elrendelt lenne, és nem szentel különösebb figyelmet a fejlődés finom árnyalatainak. Csak mostanában kérdőjelezte meg és próbálta kutatás tárgyává tenni több tanulmány is ezt a tételt.³ A történelmi Csehország területén a polgári társadalom kialakulásához vezető harmadik összetevő a sok-sok egyesület tevékenykedése, amelyek a nemzeti közösség polgári potenciálját igyekeztek kiteljesíteni, és elősegítették, hogy a közös, többnyire nem politikai, fogyasztói, kulturális és gazdasági érdekeik alapján összejöjjenek a legelkötelezettebb polgárok. A polgári kezdeményezések e széles skálájának átfogó feltérképezése még várat magára. A liberális időszakban „nemzeti csodaként” emlegetett folyamat velejét azonban a negyedik irányvonal adja, amely a helyi, regionális és az országos szinten működő önkormányzó testü-

³ A gazdasági hatással rendelkező önkormányzati testületekről lásd Tomáš Jiránek (2004) könyvét.

tekhez kapcsolódik. Ezek sokrétű tevékenysége áthatotta a nehezebben észlelhető, de kialakulóban lévő magabiztos polgári élet területét, amely a birodalmi parlamentben vagy a cseh országgyűlésben folytatott küzdelmeknél nem kevésbé fontos, valódi „harcok” színtere volt. Ezek a napi csatározások, viták és kiegyezések minden jel szerint politikai töltetűl mentesek voltak, mégis egyaránt hozzájárultak a modern polgári viselkedésmód és a modern polgári infrastruktúra létrejöttéhez. Ezek az önkormányzati testületek meglehetősen változatosak voltak, olyan tevékenységi köröket egyesítve, mint a közbiztonság megteremtése, a nemzeti iskolák, az utak, a közművezetékek, a menhelyek és egészségügyi intézmények felépítése, a tűz- és viharkár elleni biztosítás megszervezése, a folyószabályozás, a mérnöki munkák irányítása, valamint a közös földterületek és tulajdonok gondozása. A cseh helyi törvényhozás az egyes közösségeket sokféle felelősséggel és kötelességgel ruházta fel, nevezetesen: 1.) a köztulajdonok irányításával, 2.) a személyek és tulajdonok védelmezésével, illetve a városi és vidéki rendőrkörzetek felállításával, 3.) az utak fenntartásával, 4.) a piacok felügyeletével, 5.) egészségügyi felügyelők alkalmazásával, akik a közösség tisztaságát, az ivóvíz minőségét, a szennycsatorna-hálózatot, a temetőket és az állatállomány betegségi arányszámait ellenőrzik, 6.) erkölcsrendészet felállításával, 7.) a szegények támogatásával és a jóléti kiadások felügyeletével, 8.) az épületek ellenőrzésével, 9.) a tűzoltóság működtetésével, 10.) a közösségen belüli viták rendezésével, 11.) az elemi és középiskolák igazgatásával és 12.) az ingóságok cseréjét szolgáló aukciók szervezésével. Ezek mind olyan tevékenységek, amelyek iránt a magántőke és a magánszemélyek korábban nem nagyon érdeklődtek, mert je-

lentős anyagi befektetést igényeltek, míg megtérülésük bizonytalan volt. Végül is azonban az önkormányzati testületek és döntéshozatali eljárásmodjaik közvetítésével, és különösen a rendelkezésükre álló állami források által (1890 után a *Zemská banka pro království České*, vagyis a Cseh Királyság Országos Bankjának is köszönhetően) lehetővé vált, hogy a polgári terület finanszírozását vonzóbbá tegyék a magánszektor számára. Ez ahhoz vezetett, hogy még üzleti versengés is kialakult, amely azon a meggyőződésen alapult, miszerint a szorgalomnak és a közpénzeknek a közösség, a megye és az ország egészségének előnyét és jólétét kell szolgálniuk. Ez az önrendelkező fejlődési irány képes volt a polgári viselkedésmódot hamar elterjeszteni a lakosság széles rétegeiben, és megteremtette a közös felelősség- és kötelezettségvállalás tudatát. Végül is, először, ez a viselkedésmód valóban önkéntes és tudatos többségi döntésen alapult, amelyek nyilvánosan közzétett vélemények és különféle érdekek többé-kevésbé átlátható versenyének eredményeként születtek. És az önrendelkezés e területe biztosította a gazdasági, társadalmi és oktatási „cseh csoda” alapját.

Felteszem továbbá, amit Urban tanulmánya jelez, de nem hangsúlyoz, hogy a klasszikus liberalizmus a 19. század vége felé egy ideológiailag, politikailag és gazdaságilag, sőt erkölcsileg is csődöt mondott, fáradt erővé vált. Csak az elektori szabályozás megváltoztatása és a liberalizmus gazdasági összeomlása után képesek végül az osztrák konzervatívok a német minta alapján modern szociális törvényhozást teremteni. Számukra – a liberális doktrínák ellenében – az egyik legfontosabb kérdés a társadalmi béke elérése volt. Az Eduard Taaffe gróf körül kialakított konzervatív kormány és nem a liberálisok alatt

vált csak a szociálpolitika a nemzeti politika részévé Ciszlajtániában is. A szegénység és nyomor szabályozása az akkoriban a Lajtán innen tarka képet mutató konzervatív erők kiemelkedő eredménye volt: kiigazították a liberálisok gazdasági és jogi normáit, amelyek a múltba tűntek. Javító hatású üzleti szabályozásaik az 1890-es évektől úgy küszöbölték ki a liberalizmus melléfogásait, hogy tisztességes megélhetést engedtek. Akkor avatkozott be az állam először a termelési eszközök tulajdoni viszonyaiba és a szállítási infrastruktúrába. Különösen az összefüggő hálózatoknak, mint amilyen a postai szolgáltatás és a vasút, kellett egységként működniük a társadalom egészét szolgálva. A közérdeket akkoriban elsősorban a konzervatívok, nem az individualista liberálisok hirdették.

A nemzeti mozgalmak és nyelvi-kulturális követeléseik több elismerést kaptak az 1870-es évek elején, az első osztrák konzervatív klub elnökének, Sigmund Hohenwart grófnak rövidre szabott, a Jog Pártja fémjelezte uralma alatt, illetve az 1870-es években, amikor Taaffe konzervatívjai voltak hatalmon, akikhez a cseh városi elit és a cseh konzervatív nagybirtokosok is tartoztak. Ennek bizonyítéka a hivatali érintkezésnek az oktatásban és az önkormányzatokban a nemzeti nyelvek javára történő szabályozása. A figyelem, amit Urban a középiskolák számának és a Prágai Egyetem megosztásának szentel, teljesen jogos, csak hogy ez ugyancsak az 1879 és 1893 közötti konzervatív időszakhoz kötődik, nem a liberálisokhoz. Összefoglalva: egy cseh liberális könnyen szót érthetett egy osztrák konzervatívval, de egy osztrák liberálissal soha. E cseh és német liberálisok között lévő „félreértésre” vagy látszólagos paradoxonra is hiába keresnénk választ Urban tanulmányában.

A Habsburg Birodalomban az 1848–49-es forradalmat követő évtizedek, ahogy Urban műve hangsúlyozza, döntő jelentőségűek voltak a modern oktatási rendszer bevezetése szempontjából. Egyszerűen azt lehetne mondani, hogy ami valamikor Mária Terézia alatt kezdődött, csak a liberális időszakban értet be. A Hasner-féle oktatási törvény a liberális államot hatékony adminisztratív eszközökkel látta el ahhoz, hogy ezt a bizonyos „terezianus látomást” mindenképp bevezethesse a társadalom életébe. Amint a konkordátumot eltörölték, az egyháznak csupán az erkölcsi és vallási nevelés kötelessége maradt. Az oktatógárda végül igazi társadalmi osztállyá vált, mivel a fent említett törvénycsomag rendszeres jövedelmet és megfelelő tanárképzést biztosított számukra. Más szóval: az 1860-as és 1870-es évek fordulójától a vidéki lakosság nem úgy nézett többé a tanárra, mint még egy méltatlan szájra, amit etetni kell, s akinek valóságosan koldulnia kell *sobotales*-ért (szombati ételfejadagért) a közösségben. A megyei oktatási bizottságok ellenőrizték a tanítás színvonalát és az oktatók rendszeres díjazását. Egy tanárnak jóformán nem kellett az anyagiak miatt aggódnia, és megbecsült személlyé vált, alanyi jogú nyugdíjjal. A szülők lassan megértették, hogy gyermekeik taníttatása jó családi befektetés, talán a legjobb, amit elérhetnek. Még a legkevésbé elkötelezett közösségeket is sikerült végül szankciókkal rákényszeríteni, hogy a tanárok számára tiszteletet parancsoló anyagi feltételeket biztosítsanak foglalkozásuk gyakorlásához. Az iskolaépítés és az iskolák felszerelésének, valamint a rászoruló szülők tandíjmentességének biztosítása ekkor az egyház vagy az arisztokrácia karitatív tevékenységéből közzfeladattá vált. Vagyis, ezek szerint, a centralista liberális-alkotmányos állam megértette, hogy mint fontos ideológiai

és nevelési eszközt nem adhatja át az oktatáspolitikát semmilyen önrendelkező országvezetésnek. S valóban, mintha nem is volna individualista liberális állam, hirtelen ismét csak felügyelni akarta az iskolapolitikát, és jogilag megrendszabályozni egy olyan illiberális elv nevében, mint amilyen a gyermekek és fiatalok egységes oktatási rendszerének követelménye. Ugyanakkor, mivel ez az állam valójában saját liberális árnyékát átlépni nem kívánta, csak *látszott* illiberálisnak. Az 1860-as évek vége felé az iskoláztatást és oktatást az államigazgatás újra be akarta kebelezni, nyilvánítva azok kiemelkedő fontosságát az állam számára: ez, ami a külsőségeket illeti, a központi (ciszlajtániai) kulturális és oktatási minisztérium helyreállításában mutatkozott meg. Másfelől azonban ezt a politikát egy darabig nem kényszerítették ki, és nem körvonalazták pontosan, s azt a meggyőződést, hogy az iskolák hasznosak az államnak, nem támogatták meg a leglényegesebb szociális intézkedéssel, nevezetesen az elemi és az általános iskolák tandíjának eltörlésével.

Mialatt a liberális állam és a közösség az 1860-as évek végéig egyaránt az iskolához való legmegfelelőbb viszonyt keresték, a nemzeti, és ez esetben elemi iskolával az egyház már rendezte viszonyát. Amint a nemzeti nyelv, és így a nemzeti oktatási rendszer összekapcsolódott az egyház egyszerre valóságos és szertartásos áldásával és az újonnan alapított helyi önkormányzattal, a nemzeti emancipáció döntő szakasza szintén elérkezett. Ily módon a nemzeti identitás megteremtéséhez megtalálták a legrovidebb utat, hiszen egyetlen világi uralkodó – ez esetben az osztrák abszolutista, majd neoabszolutista és végül liberális állam mindenkori képviselője – sem merete soha vitatni a nemzeti nyelven folyó oktatás értékét. Vagyis a központosító és liberális természetű

állam paradox módon elősegítette az egyház és a nemzeti oktatási rendszer kapcsolatának megteremtését, s így több évtizeddel meghosszabbította a vallásosság dominanciáját.

Végezetül, Urban tanulmányából, úgy tűnik, hiányzik a világos álláspont a liberalizmus gazdasági kifáradásának vagy éppen gazdasági összeomlásának kérdését illetően is. Az igazi zabolázatlan gazdasági liberalizmus vége az 1870-es évek nagy gazdasági válságával érkezett el. Ráadásul a gazdasági liberalizmus e látványos összeomlásán kívül a liberális tantételek és a liberális gyakorlat is elvesztette hitelességét, például az összefüggő szállítási hálózatok (vasutak) és a kommunikációs hálózatok (posta, telegráf, telefon) kialakítása és működtetése következtében. E legelső összefüggő kommunikációs hálózatok rámutattak a liberális értelemben vett gazdasági rendszer

buktatóira. Egyfelől a gazdasági liberalizmus valóban gazdasági és technológiai hajtóerőt jelentett gyors létrehozásukhoz, másfelől viszont a hálózatokat felépítő, birtokló és működtető magáncégek rendszere mégiscsak drágán, kis hatékonysággal, bonyolultan és a modern, mozgékony közönség számára vesztélyesen tudta üzemeltetni azokat. E hálózatok nacionalizálása, vagyis egyesítése egyetlen szervezeti boltozat alatt, egész egyszerűen a liberális értelemben vett rendszer elleni nyers, a közjó érdekében történő állami beavatkozásként lehet értelmezni. Az állam beavatkozása beharangozta és szimbolizálta a gazdasági és politikai liberalizmus uralkodásának végét, elméletben és gyakorlatban egyaránt.

Kulcsszavak: *történetírás, marxizmus, kapitalizmus, liberalizmus, nacionalizmus, Csehország*

IRODALOM

- Fasora, Lukáš (2004a): Představitel obecní samosprávy. Příklad Rudolfa Rohrera. In: Fasora, Lukáš – Hanuš, J. – Malíř, J. (eds.): *Člověk na Moravě 19. století*. Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno, 124–39.
- Fasora, Lukáš (2004b): Správa města Brna v přechodu mezi „honorárním” a „výkonným” typem v letech 1850–1905. *Časopis Matice moravské ročník*. 4, 77–91.
- Fasora, Lukáš. (2004c): Vztah komunálních elit k otázce modernizace obecní infrastruktury na příkladu brněnské aglomerace v letech 1880–1914. In: Čechurová, Jana – Štaif, Jiří (eds.): *K novověkým sociálním dějinám českých zemí. VI. Sociální dějiny dnes*. Karolinum, Praha, 193–208.
- Fasora, Lukáš – Kladiwa, Pavel (2004): Obecní samospráva a lokální elity v českých zemích 1850–1918. Koncept a dílčí výsledky výzkumu. *ECH*. 4, 796–827.
- Hlavačka, Milan (2006): *Zlatý věk české samosprávy: samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1862–1913*. Libri, Praha
- Jiránek, Tomáš (2004): *Projekty hospodářského nacionalismu v obchodních a živnostenských komonách v českých zemích 1850–1918*. Univerzita Pardubice, Pardubice
- King, Jeremy (2002): *Budweiser into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948*. Princeton University Press, Princeton
- Kladiwa, Pavel (2004): *Obecní výbor Moravské Ostravy 1850–1913. Komunální samospráva průmyslového města a její představitelé*. Spisy Filozofické fakulty ostravské univerzity, Ostrava
- Malíř, Jiří (1997): Nacionalizace obecní samosprávy a limity demokracie před rokem 1914 na příkladu Moravy. *Documenta Pragensia*. XIV. 73–94.
- Purš, Jaroslav – Křížek, Jurij (1958–1960) *Přehled československých dějin* (I–II.). Praha
- Urban, Otto (1978): *Kapitalismus a česká společnost: K otázkám formování české společnosti v 19. století*. Svoboda, Praha.
- Urban, Otto (2005): Czech Liberalism, 1848–1918. In: Dénes Iván Zoltán (ed.): *Liberty and the Search for Identity: Liberal Nationalism and the Legacy of Empires*. Central European University Press, Budapest–New York, 273–307.
- Tobolka, Zdeněk (1932–1937): *Politické dějiny československého národa od roku 1848 až do dnešní doby I–IV*. Československý Kompas, Praha
- Tošnerová, Marie (2000): Beraun – Im Sog fortschreitender Modernisierung. In: Urbanitsch, Peter – Stekl, Hannes (eds): *Kleinstadtbürgertum in der Habsburgermonarchie 1862–1914*. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 137–170.